

TELEPÜLÉSFORMÁLÓ FOLYAMATOK

IGY KÉPZELTEM-E EL AZ EZREDFORDULÓT? Ez a kérdés azért is feltehető, mivel 15–20 éves előrejelzésekkel már régen foglalkoztam, másrészt, vizsgálataim tárgya a regionális- és településfejlődés folyamatai, hosszú távúak, így előrejelzésre alkalmasabbak, mint a pénzügyi folyamatok, vagy a divat hullámmásai. A válaszom főleg arra irányul, hogy milyenek képzeltem el a 2000 körüli településformáló folyamatokat. Arra vonatkozóan, hogy ilyenek képzeltem-e az ezredforduló magyar társadalmát, rövid a válaszom: nem ilyenek. A világ és Kelet-Közép-Európa társadalmi folyamataiból ez nem volt levezethető. Ilyesmi elképzelésem volt (az utólagos rekonstrukciók persze mindig pontatlanok): a kelet-közép-európai társadalmak – az 1970-es évek elején bizonyítható – gazdasági felzárkózásuk eredményeként közeledni fognak a nyugat-európaihoz (amiben a nyugati szociális piacgazdaság is közrejátszik). Ez együtt jár a területi egyenlőtlenségek és a falu/város feszültségek mérséklődésével. A társadalomban létrejönnek demokratikus szervezetek, a települési önkormányzatok és a vállalati öngazgatás formájában. 1980-ra a felzárkózás illúziói már elvesztek. Megjelent Komai zseniális könyve „A hiány”, amelyből minden figyelmes közgazdász kiolvashatta: az államszocialista gazdasági rendszer hosszú távon életképtelen, önmagát fogja felszámolni. Úgy véltem, hogy a rendszer talán képes lesz önkorrekcióna, vagy ha nem, ez az önfelszámolás (melyet a szűkített újratermelés idéz elő) hosszú idő múlva fog bekövetkezni. Végül, harminc éve feltételeztem, hogy 2000-ben igen öreg ember leszek.

Az olvasó tudja, hogy feltételezéseim nem váltak be. Magyarország nem felzárkózott, hanem leszakadt, a szovjet gazdaságot romló teljesítménye omlasztotta össze a politikai rendszerrel együtt. Én ugyan 2000-ben tényleg 70 éves lettem, de nem mint igen öreg ember! (Ebben a demográfia a kezemre játszott. Az időskorúak európai összehasonlító vizsgálatában megkülönböztették a fiatal időskorúakat – 60 és 80 között – és az idős időskorúakat: 80 év felett. Így most 2010-ig nyugodt lehetek, akkor majd csak kitalálok valamit).

Ami kutatási eredményeimet – a településformáló folyamatok társadalmi mechanizmusának feltárását s előrejelzését – illeti, ezek meglehetősen értékállóak. Ma sem érzek megváltoztatandó, csupán új elemekkel kiegészítendő alaptételt. Az én fő érdeklődésem a területi-települési (földrajzi) egyenlőtlenségek elemzése, modellszerű

megfogalmazása és előrejelzése volt. Munkám néhány előfeltételezésen alapult, melyeket megalapozottnak érzek. Ezek: 1) az egyenlőtlenségek természetesen, a tér mindegyik pontja különböző adottságokkal rendelkezik egy adott korszak gazdasági-társadalmi fejlődése számára. 2) Az egyenlőtlenségeket létrehozó társadalmi-gazdasági tényezők nagytömegű adat matematikai-statisztikai elemzésével feltárhatók, modellekben leírhatók. 3) A modern urbanizáció világ-modellbe foglalható. Az volt a hipotézisem, hogy az urbanizáció szakaszokra bontható s e szakaszokat a gazdaság szintje s szerkezete határozza meg. A szocialista urbanizációt nem tekintettem önálló, a tőkés világtól elkülönülő modellnek. Mivel az urbanizáció térfolyamatai – a lakóterületi szegregációtól az elővárosi fejlődésig – hasonlóak voltak „keleten és nyugaton”, úgy véltem, hogy az e térjelenségeket hordozó társadalmi mély folyamatok is hasonlóak a piacgazdaságban és a – lassan piacosodó – államszocialista gazdaságban. Ez lehetővé tette, hogy a magyar településfejlődést globális folyamatokba ágyazzam, s az értelmezését megkönnyítette.

Az írásban gyakran idézek korábbi publikációimból – ezt a „szembenézés” teszi szükségessé.

A falu/város viszony

Vizsgálataim egyik területe a falu/város egyenlőtlenségek jellege volt. Úgy találtam, hogy az egyén életkörülményei túlzott mértékben függenek lakóhelyétől. Az ország népességének 1980-ban 40 százalékát kitevő falusi népesség mind a közszolgáltatások igénybevételében, mind az infrastruktúra fejlesztésben, mind a költségvetés településfejlesztési támogatásából való részesedésben kirívó hátrányokat szenvedett. A hivatalos párt- és kormány-állásfoglalások a falu/város különbségek kiegyenlítődéését, az egységes szocialista társadalom kialakulását deklarálták. Az iparosodó országban több korábbi falu/város illetve a falusi társadalmon belüli egyenlőtlenség (különbség) valóban mérséklődött. Például csökkent a falusi és városi népesség jövedelemkülönbsége; az agrárfoglalkozások falun is visszaszorultak az ipari-szolgáltató foglalkozások javára; a mezőgazdaság kollektivizálása megszüntette a föld-magántulajdon korábbi differenciáló hatását; javultak a falusi lakásviszonyok (az új falusi lakások 10–15 nm-rel voltak nagyobbak a városiaknál). Ám ezeket az adatsorokat részletesebben vizsgálva, a következő megállapítások fogalmazódtak meg: 1.) a települési egyenlőtlenségek fő megjelenési formái a falusi életkörülményekben lelhetők fel. A foglalkoztatási vagy jövedelemviszonyok különbségei mérsékeltek voltak, ám az alapvető közszolgáltatások elérhetősége kifejezetten romlott a 70-es évek intézmény-központosítási kampánya következtében. Ez nemcsak kényelmetlenséget okozott; az egyéni közlekedési eszközök (személygépkocsi) hiánya és a rossz, ritka tömegközlekedés, a telefon hiánya rontotta az iskolába járás, az orvoshoz jutás esélyeit. 2.) A kiegyenlítő jövedelmek s lakásviszonyok a falusi családok igen nagy munkabefektetését igényelték; kiegészítő mezőgazdasági tevékenység fenntartását. Az a falusi család kerülhetett közel egy városi család jövedelméhez, ahol az egyik kereső a helyi termelőszövetkezetben dolgozott, egy másik nem-mezőgazdasági foglalkozású volt (gyakran nagy

távolságra eljárva) és – a paraszti hagyományoknak megfelelően – az egész család mezőgazdasággal is foglalkozott. A falusi infrastruktúra elmaradása abból is következett, hogy ezt a helyi lakosság jövedelméből lehetett fejleszteni, míg a városi infrastruktúra-fejlesztést a költségvetés fedezte. A helyi lakosság pedig csak lakását volt képes modernizálni (beleértve az ehhez szükséges közösségi infrastruktúrát, pl. vezetékes ivóvíz, gyalogjárda), települését nem. „Országosan az egy főre jutó jövedelmeknek mintegy 30%-a származik társadalmi juttatásokból. A falusi lakosság jövedelmében kisebb a társadalmi juttatások szerepe, mint a városi lakosságéban. A falusi népesség kizárása egy sor társadalmi juttatásból *növeli* a falu-város különbségeket ... A falusi infrastrukturális fejlesztés – elektromos hálózatbővítés, vízvezeték, csatornázás – költségeit zömmel a lakosság fedezi, míg városokban ez a lakosság számára ingyenes. Az még érthetlenebb például, hogy a saját pénzén bevezetett elektromos áramért magasabb díjat fizet, mint a fővárosi fogyasztó” (Enyedi 1980). 3.) Ami különösen foglalkoztatott: a falusi térségen belüli földrajzi különbségek. Ezek igen jelentősek voltak, gondoljunk csak a Dunántúl és Észak-Magyarország apró szemű, középkori faluhálózatára, egybevetve az Alföld nagy- és óriásfalvaival. További differenciáló tényező volt a mezőgazdaság eltérő színvonala, a nem-mezőgazdasági foglalkozások jelenléte, s fokozódó mértékben a földrajzi fekvés: az urbanizációs tengelyekhez, a városi agglomerációkhoz fűződő kapcsolat. A hivatalos településpolitika erről egyszerűen nem vett tudomást. Olyan községi átlagértékek alapján szabályozott vagy osztott el fejlesztési forrásokat, amelyek szinte sehol nem léteztek, szélső értékek átlagából adódtak. Ezért ma is jelentősnek tartom „A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon” c. tanulmányomat (Enyedi 1976), mely módszertani szempontból is érdekes volt. Az életkörülmény-típusok eltérő településpályákat jelöltek s ezek a pályák napjainkig követhetők. A marginalizálódó falvak lecsúszása, helyi társadalmának szétesése, elnéptelenedése – a különböző fejlesztési programok rosszul s gyakran feleslegesen elköltött pénzeszközei ellenére – folytatódik. A hanyatló térségek fő gyengéje ma már – több generáció vesztesége után – nem pénz-, beruházás- vagy infrastruktúra-hiány (e hiányok legfeljebb a hanyatlási folyamatot indították el), hanem az emberhiány: a fejlesztésben részt vevő, kezdeményezni, vállalkozni, tanulni képes ember hiánya.

A magyar falvak e leszakadó csoportja a rendszerváltozás fő vesztese. A munkanélküliség, a szegénység, a leszakadó társadalmi csoportok felhalmozódása erősen sújtja a szegény falvakat. Több kedvezőtlen körülmény játszott ebben szerepet. Elsőnek is az a helyzet, hogy elodázódott a falu/város különbségek alapvető kiegyenlítése egy olyan időszakban (1960-as, 1970-es évek), amikor a nemzetközi urbanizációs folyamatok (a dezurbanizáció a fejlett országokban) ennek kedveztek volna. A falu/város integráció ma piacvezérelt (ezért inkább differenciál, mint kiegyenlít), és a városok gazdasági erőfölénye mellett megy végbe. A kapitalizmus jelenlegi (elmúlt negyedszázadi) szakaszát a gazdaság városi (nagyvárosi) koncentrációja jellemzi. A falvak meggyengüléséhez hozzájárult a mezőgazdaság elhúzódnó válsága, a földkárptlás és privatizáció módja, a nagyüzemi földtulajdon felszámolása és a falusi gazdaság –

beleértve a községekbe települt, az 1980-as évek elején igen jelentős feldolgozóipart – kiszorulása a gazdasági szerkezetváltás folyamatában.

Nagyon jelentős – általam csak mostanában felismert – tényező, hogy a magyar falvakban (általában hazánkban) egy pre-modern, hagyományos, polgárosodás előtti társadalmi rétegződés, értékrend, magatartásforma konzerválódott. A sajátos magyar szocialista agrármodell a korszerű, inkább észak-amerikai, mint nyugat-európai technikai típusú nagyüzemi gazdálkodást kisparaszti, önellátó jellegű gazdálkodással párosította. E kisparaszti jellegű, alapjában családi, kézi munkára alapozott, önellátó gazdálkodásban a falvak gyakorlatilag mindegyik családja részt vett, fő foglalkozásának jellegétől függetlenül. E hagyományos paraszti felfogás az 1990-es években (az élelmiszer-önellátással) könnyítette a tömeges munkanélküliség kezelését, ám komoly akadálya a falusi gazdaság modernizálásának, amelyhez gyökeresen új ismereteket kellene elsajátítani. A háztáji és kiegészítő gazdálkodás ugyan jelentősen hozzájárult a falusi jövedelmekhez, de – Szelényi Iván véleményétől eltérően – úgy gondolom, hogy nem hozott *polgárosodást*. Az államszocialista rendszerben a piac nem volt valószínűsítő, csak imitált volt, a gazdaság bővítését erősen korlátozták, a háztáji termelők sem a marketinget, sem a termelési kockázatkezelést, sem az üzleti tervezést, sem a valószínűsítő gazdasági autonómiát nem ismerték.

Ez utóbbi tétel persze a városlakókra is igaz. A városi társadalom is csak a polgárosodás kezdetén tart, ám jelen vannak azok a társadalmi csoportok, melyek számára a polgári átalakulás vonzó, ehhez képességekkel rendelkeznek. Avagy – fiatal koruknál fogva – ez a természetes, korábban nem szocializálódtak az államszocialista rendszerben. E csoportok a falvak nagy részéből sem hiányoznak. A leszakadó falvak csoportja az, ahol az előregedett, korszerű tudással nem rendelkező népesség modernizációs programokba nemigen vonható be.

A városnövekedés szakaszai

„A településhálózatot dinamikus rendszernek kell felfogni, mely egyensúlyi pályán halad. Valójában a településhálózat átalakulása olyan egyensúlyi helyzet keresése, amelyben a népesség térbeli, településenkénti eloszlása optimális a termelőerők fejlődése szempontjából. Az egyensúlyi pálya meghatározásához eszerint szükséges a termelőerők területi eloszlási tendenciáinak feltárása és általában: településhálózatunk átalakulásának behelyezése a modern urbanizáció tartós globális folyamataiba.”

Az idézet 1982 december 6-án tartott akadémiai székfoglaló előadásomból való, mely 1984-ben jelent meg (*Enyedi 1984*). A modern urbanizáció globális folyamatainak feltárására a bécsi UNESCO Társadalomtudományi Dokumentációs Központjának európai (gyakorlatilag nyugat-európai) összehasonlító vizsgálata és az ettől független észak-amerikai vizsgálatok adtak ösztönzést az 1970-es, 1980-as évek fordulóján. Meg a bosszúság, hogy az európai vizsgálat – az akkori szokás szerint – nem vett tudomást az európai kontinens felét elfoglaló kelet- és közép-európai folyamatokról. Kutatási koncepcióm a következő volt:

„A modern urbanizáció folyamata *szakaszos* jellegű, kapcsolatban a társadalmi-gazdasági fejlődés szakaszos jellegével. E folyamatban *koncentrációs és dekoncentrációs* szakaszok váltják egymást, mégpedig úgy, hogy a magasabb fejlettséget inkább a népesség dekoncentrációja jellemzi. Nem fogadom el azt a gyakori felfogást sem, hogy a gazdaság magasabb szintjéhez automatikusan magasabb városi népességarány tartozik. Végezetül azt állítom, hogy a modern urbanizáció szakaszai a Föld valamennyi részén – a helyi történelmi és földrajzi sajátosságoktól erősen befolyásoltan – megjelennek; a dekoncentrációs jelenségek nemcsak észak-amerikai vagy nyugat-európai sajátosságok” (Enyedi 1988; – az urbanizációs szakaszokat Kondratyev 1926-ban publikált gazdasági ciklus-elméletével kötöttem össze).

A modern urbanizációt (már 1982-ben tartott székfoglalómban is) négy szakaszra osztottam. Ezek rövid jellemzését is meg kell adnom, hogy mai szemmel is ítéletet mondhassunk. Az *első* szakasz: a *városrobbanás* szakasza, mely az ipari forradalomhoz, a gyors, extenzív iparosításhoz kapcsolódik. Gyors nagyvárosi növekedés, tömeges faluról történő elvándorlás, a népesség erős földrajzi koncentrációja jellemzi. A fejlett gazdaságú (nyugat-európai és észak-amerikai) országokban a 18. század végétől az 1930-as, 1950-es évekig tartott; az ún. feltörekvő (latin-amerikai, kelet-ázsiai és kelet-közép-európai) országokban a 19–20. század fordulójától az 1960-as, 1970-es évekig; a fejlődő országokban pedig az 1960-as évektől napjainkig tart.

Hazánkban az 1870-es évektől a városrobbanási időszak mindenekelőtt Budapest kiemelkedését hozta; nem alakította át az egész városhálózatot, mivel e folyamatot az I. világháború s a trianoni békét követő elhúzódo gazdasági válság megszakította. Az 1950-es, 1960-as években indult újra az ún. szocialista iparosítással, s alakított ki egy egyoldalúan ipari szerkezetű, de hierarchikusan viszonylag arányosan felépült közép-városi hálózatot.

A *második* szakasz a *viszonylagos dekoncentráció* szakasza. Az ipari szerkezetváltás, a technológia intenzív fejlődése, a gazdaság nem termelő szektorainak bővülése jellemzi. Lefékeződik a nagyvárosi növekedés, inkább a kisvárosi hálózat bővül, gyors elővárosi (szuburbanizációs) fejlődés, település-együttesek (városi agglomerációk, urbanizációs tengelyek) kibontakozása. A falusi településállomány modernizálódik, népessége stabilizálódik. E szakasz a fejlett országokban az 1930-as, 1950-es évektől az 1960-as évek végéig tartott; „Kelet-Közép-Európa jelenleg lép e szakaszba” – írtam 1988-ban.

Hazánkban az 1960-as évek vége – az 1970-es évek első fele jelentős gazdasági fellendülést hozott, az ipar modern szerkezeti átalakulását. Ismét idézek 1982. évi akadémiai székfoglalómból: „A relatív dekoncentráció jegyei kimutathatóak a településhálózatban is. Lelassult a városok növekedése általában, a nagyvárosoké különösen. Kibővült a kisvárosok köre, s többségüknek gyorsan nőtt a népessége ... A nyolcvanas években a főváros lakossága csökkenni kezdett. A relatív dekoncentráció szakaszára utal a városi agglomerációk általános megjelenése az ország térképén ... 1980-ban az ország lakosságának 60 százaléka lakott különböző fokozatú agglomerációkban (település-együttesekben) s ezekben dolgozott az iparban foglalkoztatottak háromnegyede. Végül a szakasznak megfelelő a falusi településállomány differen-

ciálódása is... Úgy tűnik tehát, hogy a magyar településhálózat átalakulása szabályosan követi a globális urbanizációs szakaszokat.” (Enyedi 1984)

A harmadik szakasz a dezurbanizációé, melyet a posztindusztriális gazdaság jellemzett; csak a fejlett országokban jelent meg az 1970-es évektől. A modern urbanizáció kezdete óta először megtorpant a városi népesség-arány növekedés. A nagyvárosok népessége csökkenni kezdett; a nagyvárosi régiókban a lakosság többsége az elővárosokba, néha viszonylag távoli rurális terekbe telepedett. E szakasz meglétét „A városnövekedés szakaszai” c. könyvemben eléggé alapos adatelemzéssel bizonyítottam (Enyedi 1988).

Ami a negyedik szakaszt illeti, 1982-ben még ennek nem láttam körvonalait, csak logikusan feltételeztem, hogy előbb-utóbb újabb átalakulás fog bekövetkezni. Nem fogadtam el azt a feltételezést (Van den Berg et al 1982), hogy a városközpontok revitalizációja újabb koncentrációs szakaszt indít el, azzal érvelve, hogy a megújult, átépített városközpont a korábbinál kevesebb lakost képes befogadni. „A városnövekedés szakaszai”-ban már van negyedik szakasz: ezt az *informatika urbanizációjának* neveztem. Jellemzésül a csúcstechnológia általános elterjedését, az informatikai társadalom szervezeti-intézményi átalakulását, a munkahelyek erős dekoncentrációját, egységes civilizációs szintű településrendszer kialakulását, új központok kialakulását véltem. Előfordulását pedig a legfejlettebb tőkés országokban az 1990-es évekre tettem, tehát a dezurbanizációs szakasznak rövid időtartamot tételeztem fel. Ennek az a gyengéje, hogy egy Kondratyev-ciklus ennél jóval hosszabb lefutású.

Ma – a kilencvenes éveket magunk mögött hagyva – úgy vélem, hogy a dezurbanizáció előjátéka, bevezető szakasza volt az informatikai társadalom urbanizációjának, az 1970-es évek első felétől markánsná váló új Kondratyev-ciklusnak. Tévedtem, amikor a fejlett tőkés országok, a félperiférikus (feltörekvő) gazdaságú országok (bennük a kelet-közép-európai országok) és a fejlődő országok elkülönülését tartósan véltem – nem tételeztem fel a globalizációt. A globalizáció – az egységes tőkés világgazdaság kialakulása, az államszocialista rendszer összeomlása s a fejlődő országok zömének gyors kapitalizálódása következtében – összekötötte a világ különböző részeinek városhálózatát, világméretűvé tette a városversenyt, a világgazdaság vezető központjaivá emelte a globális városrégiókat. Az urbanizációs ciklusok így – különböző erősséggel s helyi sajátosságokkal – mindenütt megjelennek s néha egymásra csúsznak. A dezurbanizációt erősíti a városi agglomerációk városrégióvá bővülése, a hagyományos termelési ágazatok szétterülése – beszállítói hálózatok formájában – nagy területen. Az informatikai társadalom egyidejűleg kiemeli, megnöveli a nagyvárosokat. Ide koncentrálja a gazdasági stratégiai döntéshozó központokat, a magas szintű üzleti-pénzügyi szolgáltatásokat, tudásalapú gazdasági vállalkozásokat, az információk begyűjtésének, feldolgozásának, elosztásának központjait.

A modern urbanizáció egyik leglátványosabb terepe ma Kína. Mindegyik urbanizációs szakasz jelen van e páratlanul gyorsan modernizálódó országban – amely 700 millió falusi lakosával a világ legfalusibb országa; ám 600 millió városlakójával a világ legvárosibb országa is! Hazánkban is megjelentek a korábban csak a legfejlettebb országokra jellemző urbanizáció formái. A 2001. évi népszámlálás eredményei

is igazolták régi gyanúnkat a dezurbanizációs jelenségekről az ország fejlett területein; Budapest ismét (akárcsak egy évszázada) egy szakasszal az ország többi része előtt jár: részévé válik az informatikai társadalom globális nagyvárosi rendszerének.

*

Visszapillantva az elmúlt évtizedek szakmai tevékenységére, úgy vélem, eléggé sikeres volt. Szakmailag indokolt kérdéseket tettem fel, a választ tisztességesen, nagy tényanyag elemzésével fogalmaztam meg. Ezek nagy része időtálló, ma is elfogadható. Nem láttam előre fontos folyamatokat: a globalizációt és sajátos következményeit. Nem láttam előre azt, aminek nem voltak még jelei, vagy tudásom korlátai akadályozták az előrelátásban. A világ jelen urbanizációs folyamatai számtalan érdekes új jelenséget produkálnak. Átmeneti kuriózumok vagy új fejlődési pályák kezdetét jelzik? Tovább kérdezek, és keresem a választ.

ENYEDI GYÖRGY

IRODALOM

- ENYEDI GY. (1969) Népgazdaságunk területi fejlődésének problémái. *Valóság*, 12. évf. No. 12.
- ENYEDI GY. (1976) A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon. *Térületi Statisztika*, No. 3.
- ENYEDI GY. (1980) *Falvaink sorsa*. Budapest, Magvető.
- ENYEDI GY. (1984) *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ENYEDI GY. (1988) *A városnövekedés szakaszai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KORNAI J. (1980) *A hiány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- VAN DEN BERG (et al) (1987) *Urban Europe*. Oxford, New York, Pergamon Press.